

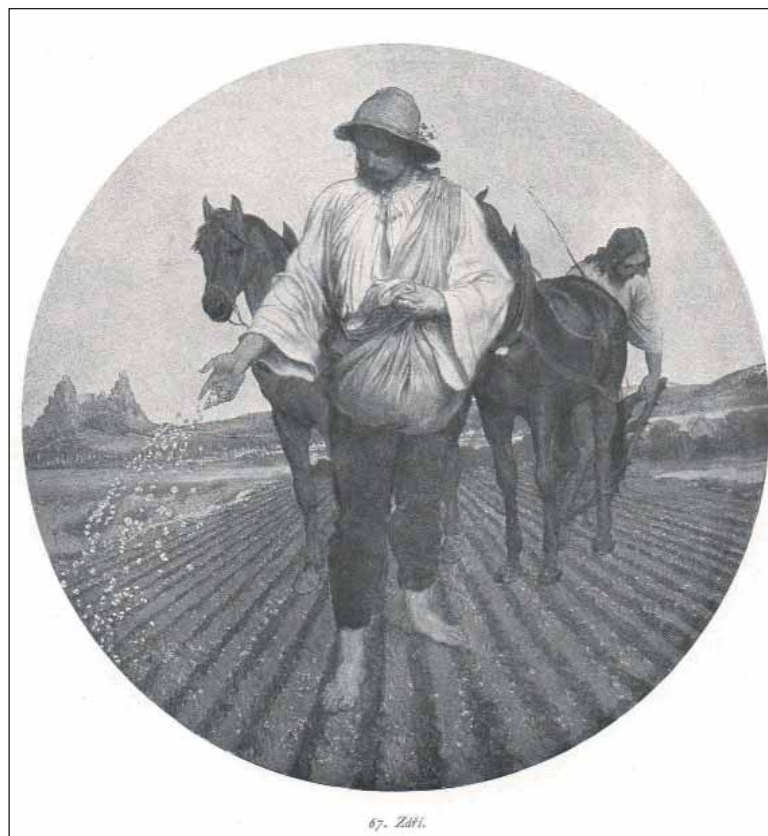
Říjen k zimě hlavu kloní
 Vlhký říjen předvídá úrodný rok
 Říjen je někdy hladný, ale vždy sytý
 Kdo zaseje do Diviše, udělá
 pro úrodu dobře (9. října)
 Na den svaté Hedviky, měj doma zelí i dumlíky (15. října)
 Na Jana Kapistrána, za oračem běhá vrána (23. října)

(Z knihy Vašků Zdeněk: Hold slunci, dešti, půdě a pluhu, Academia, Praha 2014. Za knihu děkujeme paní A. Malíkové)

PODZIMNÍ ROZSÉVAČ

Hrstí podzimních pranostik, v nichž se mihne i nám dobře známý dumlík, a obrazem podzimního rozsévače od M. Alše z pražského orloje uvádíme dnešní číslo Zpravodaje. Rozsévač, který je v orlojové řadě měsíců zástupcem září, zachycuje muže s rozsívkou a rukou odevzdávající zrno zemi. V pozadí je pomocník zavlačující s koňmi zrno do půdy, vše na pozadí české krajiny s hradem Trosky. Obraz ukazuje podzimní setí ozimů, vždyť většina obilovin na našich polích bývají právě ozimy. Je tak nejen jarní rozsévač, ale stejně tak i podzimní. Během září a října (někdy dokonce v listopadu) sejeme staré odrůdy obilovin.

Tento Zpravodaj věnujeme především hrachu, jako prastaré kulturní rostlině, a to z různých úhlů pohledu. Přinášíme obrazovou mapu hrachu, která ukazuje ve zkratce rozmanitost hrachových odrůd. S odrůdovými mapami jsme započali již v roce 2016, a to první obecnou mapou odrůd. Po ní následovaly mapy fazolí, máku a česneku se šalotkou. Mapu opět graficky připravil pan Martin Malec, kterému za to patří náš dík. Věnujeme se také dějinám hrachu, přinášíme podrobný přehled hrachových odrůd udržovaných

Obraz rozsévače od J. Mánesa k měsíci září ze Staroměstského orloje v Praze. Z knihy J. Loriše Mánesův orloj, Orbis, Praha 1952

Zrno odrůdy Moravský hrotovický krajový.

FOTO – P. Dostálek

v Gengelu. Dále poznámky k domácímu semenaření této plodiny, včetně řady obrázků. Milovníci pohádek si nenechají ujít pohádku o Kulihráškovi a k hrachu jsme vybrali i lidovou tvořivost, jak ji zachytil v 19. století K. J. Erben.

Přejeme příjemnou četbu a dobré dokončení sklizně plodin na zahradě i na poli a šťastné zazimování.

Petr Dostálek

Obsah Zpravodaje 5/2020

Podzimní rozsévač	1
Od potravy doby kamenné k lahůdce 21. století	2-5
Hrách na poštovních známkách	5
Rostliny kolem nás: Průvodci k poslední cestě člověka	6
Pučálka a pučálnice	6
Uchovatelé starých odrůd se sešli v Kamence	7
Pohádka o Kulihráškovi	8-9
Na horách sejour hrách, na dolině čočka	9
Rozdělení hrachových odrůd	10-11
Přehled gengelských odrůd hrachu	12-15
PŘÍLOHA	
Hrachová mapa	I
Semenaření rodinných odrůd	II-IV

Od potravinovy doby kamenné k lahůdce 21. století

Hrách je velmi starobylá kulturní rostlina. Byl mezi prvními plodinami, které na úsvitu zemědělství, ještě v době kamenné, začali lidé pěstovat. Na polích tehdy rostl spolu s pluchatými pšenicemi jednozrnkou a dvouzrnkou a čočkou.

Hrách (*Pisum sativum*) známe z archeologických nálezů, zuhelnatělých zbytků na místech někdejších dávných sídlišť prvních rolníků a to již z dob před zhruba devíti až deseti tisíci lety. Někdy je obtížné ho ovšem v nálezech odlišit od jeho příbuzných planých druhů (*Pisum humile* a *Pisum elatius*). K prvnímu pěstování hra-

chachy, které známe ze současných zahrádek. Tedy dnešní hrachy dřeňové a hrachy cukrové.

Ručičky tenké jako nitky

Popis hrachu najdeme ve starém známém Matthioliho herbáři ze 16. století, který přeložil do češtiny Tadeáš Hájek

ručičky jsou tenké jako nitky, a jimi se hrachovina váže na kolíky, tyčky a stromy a táhne vzhůru. Mezi palisty vyrůstají malé, hladké, krátké větvičky, které nesou po dvou květech, formy a podoby motýla, barvy pleťové nebo bílé, a z nich vytvářejí se pak lusky s okrouhlými zmy čili hrachem. Kořeny jsou velmi malé a slabé. Malý polní hrach podobá se zahradnímu, jest však v podstatě a ve všech částech drobnější, a není tak chutný; má lodyhu rozlezavou, nepne se vzhůru a kvete květem bílým.“ (P. O. Matthioli: Herbář neboli bylinář, sv. 1, Levné knihy, Praha 2005).

Herbář uvádí, že hrach je v Čechách výborně známý, tedy obecný a rozšířený. Hrách je tu rozdělen na velký zahradní a malý polní. Stručně, ale dosti výstižně, herbarista popisuje poléhavou lodyhu, jak se rozkládá po zemi, či se pne po tyčkách a stromech. Mluví přímo o „ručičkách, které jsou tenké jako nitky“, jimiž se váže na kolíky a tyčky. Jsou to dnešním dnešním jazykem úponky, kterými se hrachové rostliny zachytávají okolních předmětů. Úponky uchopují jakoukoliv oporu, která se nalézá v jejich blízkosti. Vskutku tak vyvolávají dojem až živého jedince s projevy pohybu, jako ručičkami chňapajícími po okolí. Květ je podle popisu bílý nebo pleťově zbarvený a svým tvarem připomínající motýla. Hrách se také dříve řadil k motýllokvětným rostlinám, spolu s čočkou, fazolemi, bobem a dalšími druhy. Dnes ovšem botanici označují tuto čeleď jako rostliny vřkvovitě.

Zátiší s lusky hrachu a slivami od polského malíře Mateusze Tokarského (kolem roku 1795) z Národního muzea ve Varšavě – zdroj <https://en.wikipedia.org/wiki/Pea> z 2.9.2020. Na obraze vidíme zelené hrachové lusky, které jsou zprohýbané a s vystupujícími semeny uvnitř. Většina odrůd má lusky rovné a bez vystupujících semen. Stejný či velmi podobný lusk, jako na tomto hrachovém zátiší, má cukrový hrach Hejzlarová, který pochází také z Polska. Je možné, že jde o stejný typ hrachu, jak co do původu, tak i vzhledu.

chu, jeho vzetí do kultury, došlo v oblasti tzv. úrodného půlměsíce, to je na Blízkém Východě a zahrnuje dnešní státy jako je Sýrie, Turecko, Jordánsko či Irák. Z této oblasti se ale hrach šířil rychle dále do dalších zemí. Známe ho z nálezů z tzv. kolových staveb, čili staveb na kúlech, v jezerech ve Švýcarsku. Písemně ho uvádějí ho také antické prameny. Ve středověku se hrach se objevuje například ve známé výnosu *Capitulare de villis* panovníka Karla Velikého, kde se mluví o pěstování různých druhů rostlin.

Po dlouhé věky jako luštěnina doprovází v tu větší, v tu menší míře v archeologických nálezech obiloviny. Poměrně historicky nedávno a nově, snad až na konci středověku nebo počátku novověku, se v západní Evropě objevuje záměrné pojištění nezralých semen hrachu. Z tohoto způsobu využití se postupně vyvinuly

z Hájku. O vzhledu hrachu se zde píše:

„Hrách – výborně známý v Čechách – přichází ve dvou druzích: Větší čili zahradní a menší čili polní. Velký hrach zahradní, který sluje též bohatým, má lodyhu dutou, po zemi se rozkládající, nebo se pnoucí vzhůru po tyčkách a stromech. Mezi lodyhou a listím, které obrůstá lodyhu, vyrůstají malé větvičky s okrouhlými, tučnými, jeteli podobnými listy; špičky těchto metliček či

Lusky odrůdy cukrového hrachu Hejzlarová na rostlinách na záhoně. Svým vzezřením připomínají, lusky na zátiší z konce 18. století. Stejně je typické zakroucení lusků a vystupující semena. Lusky fotografované na záhonku jsou ovšem mladší, než lusky zachycené na obraze.

Nenáročná plodina

Při pěstování má hrách rád dostatek vody, ale nevdá mu chladnější počasí. Dobře to vystihuje známý verš „na horách sejour hrách, na dolině čočku“. Ta, na rozdíl od hrachu, potřebuje o něco více tepla, ale sucho, které bývá častěji v nížině, jí naopak nevdá.

Hrách patří ze zemědělského pohledu k nenáročným plodinám. Na jeho kořenech, podobně jako u příbuzných druhů, žijí hlízkové bakterie, které poutají vzdušný dusík a tak ho není třeba dusíkem hnojit. Zařazuje se do třetí trati a seje se časně. Patří v osevním postupu k zlepšujícím plodinám a pokud je porost hrachu zapojený dobře potlačuje plevele.

Hrách se pěstoval nejen jako samostatná plodina, ale tradičně se sel často ve směsi s obilím, jsou to známé luskovino-obilní směsky. Vlastně je to smíšená kultura obilí, zejména ječmene nebo ova, a hrachu. Vzájemně mají oba druhy poněkud odlišné nároky na prostředí a podle průběhu počasí v tom kterém roce, se daří více buď obilí nebo hrachu. Ten z obou druhů, kterému podmínky více přály, je pak i více zastoupen ve sklizni. Výhodou je též, že poléhavý hrách se může ve směsce zachytávat obilných stébel jako opory. Po požití se dají obě složky při čistění od sebe oddělit na základě rozdílného tvaru.

Výměra pěstování hrachu se oproti minulosti snížila. A pokud v krajině dnes narazíme na pole s hrachem najdeme na něm poněkud zvláštní rostliny. Ve velkovýrobě se totiž vysévají tzv úponkové typy, někdy se označují dokonce jako „bezlisté“. U nich je prakticky celá rostlina tvořena jen úponky a to, že jde o hrách,

Luskovinoobilná směska hrachu s ječmenem na počátku května, patrně jsou mladé rostliny obou druhů.

poznáme s mírnou nadsázkou jen podle hrachových lusků. Rostliny vypadají jako shluky vláken, chapadel či jako nestvůrné chumáče úponků. Výhodou těchto odrůd je, že nepoléhají, svými úponky se drží vzpřímeně. Na zahrádkách ale známe stále hrachy s obvyklými listy, kde jsou vybaveny úponky jen jejich konce a kterým dáváme oporu.

Není hrách jako hrách

V průběhu staletí a tisíciletí se hrách vyvinul do mnoha podob. Jednotlivé odrůdy se liší výškou vzrůstu. Nejvyšší dorůstají i přes dva metry výšky, jiné jsou zakrslé nizoučké a vysoké jen několik desítek centimetrů. Některé hrachy zrají časně, jiné jsou pozdní a liší se tak délkou vegetační doby. Dalším znakem je barva květů. Asi nejčastěji se u nás pěstují hrachy s bílými

květy, jsou ale známé i hrachy s květy barevnými, červenomodrofialovými. Semena jsou velká, prostřední i malá a tvaru mohou být kulatého, ale i svraskalého až hranatého, s mnoha různými přechody. Pokud jde o barvu semen nejčastěji známe hrachy žluté a zelené, přičemž barva semen je u nich způsobena barvou děloh semene. Barva může být ale také šedo-zelená nebo hnědá, někdy tečkovaná, kropenatá. Vedle vzhledu se různé odrůdy hodí také k různorodým způsobům použití.

Z běžného použití a kuchařek známe nejvíce hrách jako luštěninu, tedy na vaření suchých, plně vyzrálých semen. Takové hrachy se používaly a používají zejména na polévky a kaše. Na zahrádkách ale sejeme jiné hrachy, tzv. dřenové, u kterých trháme nezralé lusky a pojídáme z nich zelená, nevyzrálá semena, která jsou sladká a lahodná. Třetí skupinou jsou pak hrachy cukrové, u nichž se jí celý lusk. Podívejme se na tyto skupiny hrachu trochu podrobněji.

Luštěninové hrachy jsou historicky nejstarší, označují se také jako hrachy k vylupování, kulato-semenné apod. Semeno je žluté nebo zelené barvy a kulatého, kulovitého tvaru. Zrno hrachu je tak téměř dokonalá kulička, která se na vodorovném povrchu velmi snadno koulí. Ve starší literatuře z počátku 20. století se výstižně označují jako hrachy koulivé, právě od této skutečnosti. Tuto vlastnost hrachu si dobře uvědomíme například v pohádce u Kulihráškovi. V ní se zrodil chlapec z hrachového zrnka, které skutálelo do matčina klína. (v tomto Zpravodaji přinášíme celé znění jedné podoby pohádky o Kulihráškovi v samostatném příspěvku). Čtenáři Starých pověstí

Hrách velký a hrách malý podle herbáře Matthioliho (z knihy Herbář jinak Bylinář velmi užitečný, Odeon, Praha 1982).

českých si možná vzpomenou na pověst o Jánošíkovi, který byl přemožen hajduky až poté, co spadl na zem. A na zem ho dostaly kuličky hrachu, které mu vysypala pod nohy baba.

O koulivosti hrachu se přesvědčíme snadno také tehdy, když nechtěně vysypeme tento hrách. Rozkutálí se nám do všech stran a to i velmi daleko. (Ostatně i při přípravě semen hrachu k fotografování pro toto číslo Zpravodaje nás zlobila nejvíc právě semena koulivých hrachů. Dokonce tak, že jsme je museli podložit gázou, a až její jemná síťovina zadržela tyto koulivé neposedy, aby se nechali zvěčnit). Hlavní užití těchto hrachů je jako luštěnina, tedy na vaření suchých, plně vyzrálých semen. U některých odrůd jsou semena za mlada vhodná také k zeleninovému využití, nezralá, jako čerstvý hrášek. Poměrně rychle ale stárnou, po uzrání je jde vařit jako luštěninu.

Semena **dřeňových, též zahradních, hrášků** sklízíme na jídlo nezralá, nedospělá. Semena jsou v tomto stavu zelená, kulatá a chuťově sladká, jemné chuti. Tuto svou vlastnost si podržují poměrně dlouho, déle než kulatosemenné zeleninové hrachy předchozí. V dospělosti, v plné botanické zralosti, jsou semena ale žlutá nebo žlutozelená a nejsou již kulatá, ale tzv. svraskalá, připomínají krychličku či hranolek. Lidově řečeno jsou jakoby svrklé, zdrcnuté, ve starší literatuře se píše o hranatých, kostkovitých semenech. Za plné zralosti pak už není semeno vhodné k vaření, jak píše např. Stručný popis povolených odrůd hospodářských plodin

(1952–1953), když uvádí: „Zralá semena jsou k vaření zcela nezpůsobivá, neboť i po sebedelším vaření zůstávají tvrdá.“

Třetím typem hrachu jsou **hrachy cukrové, neboli sladké**. U nich zmizela tuhá pergamenovitá blána uvnitř lusk, kterou mají ostatní hrachy. Proto se pojídá celý dužnatý lusk, který chutná nasládlé, křehce a šťavnatě. Dají se jíst lusky čerstvé, ale také se krátce tepelně upravují, a dávají např. do polévky, či je lze zavařovat jako okurky ve sladkokyselém nálevu. Sklízí se, když je lusk plně vyvinut, ale uvnitř zrna nemusí být zcela velká, tedy chutná nejlépe. Poměrně dlouho ale svou křehkost podržuje a i s téměř plně vyvinutými semeny je stále ještě dobrý. Lusky cukrového hrachu nejsou vždy rovné, ale u řady odrůd jsou zprohýbané, pokrivené. Takové lusky vidíme například na zátiší polského malíře z konce 18. století (viz obr. str. 2). Za sucha jsou semena cukrového hrachu co do tvaru obvykle zprohýbaná (zhruba někde mezi kulatosemenným a silně svraskalým tvarem), barevně jsou nejčastěji zelenošedá, zelenohnědá či hnědá, někdy s tečkováním na povrchu.

Pro úplnost nemůžeme zapomenout ale ani na tzv. polní hrách neboli pelušku. Pěstuje se na zelenou píci, krmení celých rostlin, ale i na semeno, a také jako zelené hnojení. Rychle vytvoří dostatek hmoty, která může být krmena dobytku nebo zapravena do půdy. Jeho semeno je obvykle menší velikosti než u předchozích hrachů, barevně různorodé.

Hrách z pohledu jazykového

Hrách, či staročesky *hrašec*, je slovo všeslovanské. Velmi podobné je i v jiných slovanských jazycích: slovensky *hrach*, polsky *groch*, hornolužicky *hroch*, ukrajinsky *hóroch*, rusky *góroch*, bulharsky *grah*. Původ tohoto slova však není zcela jasný. Latinsky je hrách *pisum*, a to je odvozeno od původně řeckého *pison*. Od *pisum* je dnešní anglické slovo *peas* i francouzské *pois*, zatímco německé *Erbse* pochází ze středohornoněmeckého *areweiz*, nebo *erbeiz*.

V češtině známe hrách z mnoha **přirovnání a pořekadel**. Podívejme se na některá z nich, a to jak z běžného používání, tak i z literatury. Možná nejnámější je *hrách na stěnu házet*, tedy marně někoho napomínat či upozorňovat na něco. Je to zbytečné, hrách se jak známo,

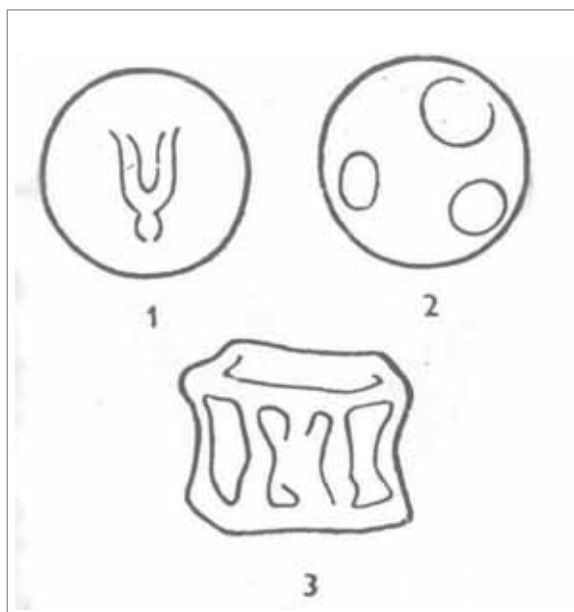
Tisk jako lusk – reklama na tiskárnu využívající lusky hrachu.

na stěně neudrží a spadne dolů. *Má se jako hrách u cesty*, znamená totéž, jako mít se špatně, protože z něho si každý, kdo jde kolem, rád utrhne. *Lézt někomu do hrachu*, tedy chodit někomu za milou, známe dnes spíše lézt někomu do zelí, ale rostlinná pořekadla jsou velmi častá. Například *bylo tam lidu jako hrachu* opět asi podobně, jako bylo tam lidu jako máku, protože maková zrnka jsou stejně nesčetná, ba ještě nesčetnější než zrna hrachová.

Staročeské *vytáhl nám slaniny z hrachu* je totéž, jako sebral nám to nejlepší, to, na co si děláme největší chutě. Současné toto spojení ukazuje, s čím se hrách kdysi podával a jedl jako potravina – bylo třeba ho omastit a vylepšit slaninou. Umět víc než hrách vařit znamená být chytrý, vtipný, nebo spíše také rozumět kouzlům a čarám. Tedy umět něco víc, než tak obyčejnou a jednoduchou věc, jako uvařit hrách. *Počítá i hrách do hrnku* – je totéž co lakomý a skoupý. Když někdo čekal na nevěstu s bohatým hrachem čekal a vybíral si tak dlouho, až si nakonec nevybral vůbec. *Čert na něm hrách mlátil* – když byl někdo v obličejí poznamenaný dolíčkováním od neštovic. *Ronit slzy jako hrachy*, tedy velké slzy, přirovnání velikosti podle hrachového zrna.

Na dřívější rozšíření hrachu dříve ukazují četná místní jména spojená s hrachem. Na mapě tak najdeme nejen Hrachov, ale i několik Hracholusek, Hrachovec, Hrachovice či Hrachoviště.

Ještě krátce k běžně používaným označení hrách a hrášek. Hrášek je jazykově zdobnělinou od slova hrách, jde tedy v tomto smyslu o malý hrách. Často se však používá tento pojem u hrachu zahradního, dřeňového. Tedy u hrachu, který sklízíme mladý, nedospělý, vlastně botanicky nezralý, Je to tedy jakési pomyslné malé mládě, „*dítě od dospělého hrachu*“, které sníme, aniž bychom ho nechali dorůst a dozrát (pak už by ale nebylo dobré, jak jsme si ukázali na nevařivosti suchého dřeňového hrachu dřívě). Pomyslně by mohl být hrášek také menší, mladší příbuzný hrachu, pojmem-

Tvar a povrch semen hrachu podle knihy Schmidt J. a kolektiv: Povolené odrůdy zelenin, Státní zemědělské nakladatelství Praha, 1964.

1 Kulaté a hladké, 2 Kulaté, důlkované, 3. Hranolovité, svraskalé (na kresbě jsou zástupci hrachů k vylupování a dřeňového, chybí ale hrách cukrový – v roce vydání knihy nebyl mezi československými povolenými odrůdami hrachu žádný cukrový typ.

li dřeňový hrách jako potomek vývojově staršího hrachu luštěninového. To je vlastně skoro „stařešina“ z dávné doby kamenné, který pamatuje tisíciletí pěstování,

zatímco dřeňový hrášek je mladý, „starý“ sotva několik století. Tedy také dítě, nedospělec, kterému ještě teče mléko po bradě.

Na plakátu na hudební festival v obci Hrachovec s názvem *Zasadíme nový hrášek*, najdeme i klíčící rostlinku hrachu v květináči s připravenou oporou.

Strava vydatná i lahůdková

Z pohledu výživy a kuchyňského zpracování je luštěninový hrách sytým a vydatným pokrmem, obsahuje hodně bílkovin, a to asi dvakrát tolik co obiloviny. Tyto bílkoviny jsou také jiného složení než obilné, a vzájemně se vhodně doplňují. V lidové kuchyni se podávaly společně hrách a nejčastěji kroupy. Byl to známý a obecný pokrm, všední každodenní strava. Místně byl někde hrách nahrazen fazolemi, jinde s čočkou. Bylo to tam, kde se lépe dařilo jiným luštěninám, než hrachu, tedy v sušších a teplejších oblastech, například na Hané. Chuťově je spojení hrachu a krup přitažlivější, pestřejší než obě jednotlivé složky podávané samostatně. Tradiční podobou hrachu byla kaše a také hra-

chové polévky, které i dnes mají své místo v kuchyni. V předpisech je také časté podávání hrachu s uzeným masem či špekem. Opět ho to činí lidské chuti přitažlivější a toto spojení dodává tělu potřebný tuk zejména v zimních měsících.

V předpisech na vaření hrachu se doporučuje zrna namočit, aby se tak zkrátila do varu. Namáčí se obvykle přes noc. Někdy se doporučuje sletí vody, v níž byl namočen pro snížení obsahu látek výživově nevhodných, ve starších knihách se ale vaří ve vodě, v níž byl namočen.

Na zahradě pojídáme dřeňový hrášek čerstvý, je to sezónní zelenina počátku léta. V obchodech se s ním setkáme nejen v létě, ale i v dalších měsících. Navíc se často konzervuje a tak si můžeme koupit jak hrášek sterilovaný v nálevu, tak také mražený, celoročně. U obou jeho konzervovaných podob se dbá na to, aby byl pěkně zelený – jako čerstvý, lahodný i pro oko.

Cukrový hrách je málo rozšířen a pěstuje se především na zahrádkách. Kdo ale má nějakou svou rodinnou nebo oblíbenou odrůdu cukrového hrachu zpravidla na ni nedá dopustit...

P. Dostálék

FOTO: P. Dostálék a archiv Gengel, o.p.s.

Hrách na poštovních známkách

Hrách jako významnou kulturní rostlinu najdeme též na poštovních známkách. Z gengelského archivu jsme vybrali dvě z nich, na kterých je zobrazen. Současná švýcarská známka, která vyšla v roce 2011, o hodnotě sto rapů (neboli jednoho franku), zachycuje barevný červenomodrofialový hrachový květ. Vedle květu je nápis *Pisum sativum*, hodnota známky číslicí 100 a Helvetia, tedy Švýcarsko. Hrách je velmi starobylá kulturní rostlina.

Latinské, vědecké pojmenování hrachu *Pisum sativum*, jímž je známka popsána, je srozumitelné obecněji, nejen ve vícejazyčném Švýcarsku, ale i za hranicemi, pokud známka na dopise či pohlednici putuje do jiných zemí, jako se tomu stalo v případě této vyobrazené známky. S latinským pojmenováním kulturních rostlin jsme se setkali také na našich československých známkách z 60. let minulého století (viz *Kulturní rostliny na poštovních známkách*, Bio č. 7–8, 9/2009, 3/2010 a další, kde jsme představili kukuřici, chmel, brambory aj.), kde je uvedeno společně s českým jménem plodiny i vědecké označení latinské.

Zastavme se u barvy hrachového květu na známce. Zatímco většina našich běžných hrachů, jak si můžeme povšimnout na zahradách a polích, ale také při pročítání popisů odrůd, nese květ bílý, švýcarští tvůrci poštovní známky zvolili květ barevný. Může jít o cukrový hrách, ve Švýcarsku označovaný jako „Keefe“. Ten se zde pěstuje a je oblíbený zejména ve východošvýcarské, německo-jazyčné oblasti. A právě Keefe má tento barevný květ. Pěstuje se tu v celé řadě odrůd, jak vysokých, tak i nižších, jarních, ba dokonce i ozimých typů. Stejný květ má ale i gengelská odrůda Hejzlarová, která patří k vysokým cukrovým hrachům s velkým luskem.

Švýcarská známka z roku 2011 zachycuje barevný květ hrachu setého. Stejný květ má také gengelská odrůda cukrového hrachu Hejzlarová. (Za laskavé poskytnutí známky děkujeme panu P. Kisslingovi.)

Květ hrachu Hejzlarová.

zachycen hrách v podobě dvou velkých rovných lusků v popředí, jeden je suchý a žlutý, druhý zelený. Na pozadí jsou vidět hrachové listy s úponky a malý bílý květ.

Hodnota známky byla šest kopějek, dále čteme Pošta CCCP, tedy zkratka SSSR (Svaz sovětských socialistických republik).

Pozoruhodné je označení hrachu, je u něj nápis *Goroch Ramonskij 77* a uvádí tedy nejen název druhu ale i jméno dané odrůdy. S čímž se setkáváme na známkách jen vzácně. Známkou je opět součástí větší série, která dále obsahuje např. pšenici *Bezostaja*, brambory *Lorch*, kukuřici *Vir 42* a další. Zajímavé je též, že jde o známku, která nemá na okraji zoubky, jak jsme zvyklí u našich známek. Její okraj je rovný, hladký, je to takzvaná známka stříhaná.

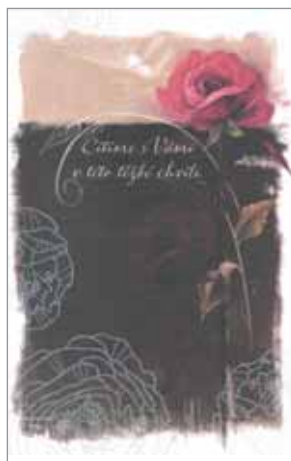
Stará známka Sovětského svazu z roku 1964 nemá zoubky, a je na ní zobrazen hrách s uvedením jména odrůdy – *Goroch Ramonskij 77*.

pd

Rostliny kolem nás

PRŮVODCI NA POSLEDNÍ CESTĚ ČLOVĚKA

Nerozlučnými průvodci životem člověka, a to od počátku až do jeho konce, jsou rostliny. Najdeme je kolem nás v nejrůznějších podobách; slouží nám jako potrava, léčiva, ošacení, pracovní nástroje, okrasa, surovina na stavbu obydlí, ale i jako ochrana před nepříjemným hmyzem nebo hračka pro naše domácí mazlíčky.

Otisky opadávajících podzimních listů naznačujících smrt najdeme na vyjádřeních soustrastí velmi často.

Zde je námětem obrazu na kondolenci planý mák s červeným květem a makovičkou.

Hojně se na projevech soustrastí vyskytuje také růže, královna květin.

Rostliny jsou v naší kultuře odpradávná i nezbytným doprovodem na poslední cestě, při úmrtí člověka. Kytice a věnce z rozmanitých rostlin jsou součástí pohřbu zemřelého u rakve i na rakvi a jsou nakonec položeny na čerstvě nasypáný rov.

Zastavme se dnes krátce u obrazů rostlin, které se často objevují na písemných vyjádřeních soustrastí při úmrtí. Cizím slovem jim říkáme kondolence a najdeme na nich mnohdy zachyceny rostliny. Přílehavě pro tuto smutnou událost jsou to

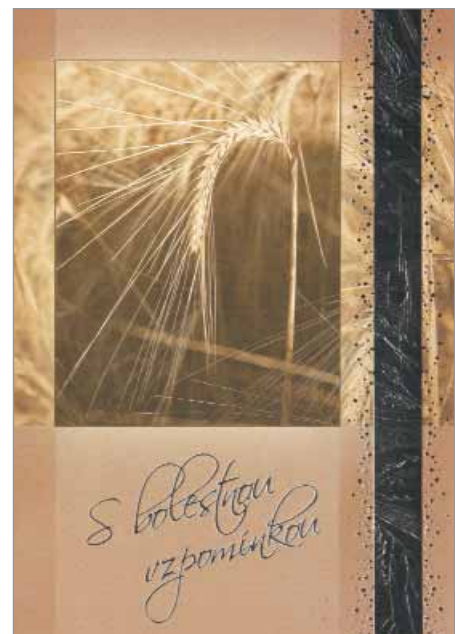
většinou rostliny vadnoucí, usychající, umírající, tedy končící svůj život tak, jako skončil život zesnulého. Mohou to být zvadlé, ale i živé květy, najdeme tu též obilné klasy, opadávající a schnoucí listy a další podobné náměty. Někdy jsou rostliny vyvedeny v barvách, jindy jen v ponuré a tmavé šedi, vyjadřující stav duší pozůstalých.

Obraz rostliny a jejího života, od počátečního malého semínka, vzcházející mladé rostliny, bujného plného růstu

a přinášení plodů v dospělosti až po uvadání, schnutí na konci života je obdobou života člověka. Tak jako rostlina i on zpočátku roste, zvětšuje se do velikosti i krásy, pracuje a přináší plody, aby na konci uvadl a zemřel. Ukázkou tohoto srovnání mohou být právě kondolence, které ukazují na poslední čas člověka. Pomáhají nám svým způsobem zúčastnit se na daném stavu skutečnosti a snad částečně zmírnit žal pozůstalých.

Podobně jako ze semene vzejdou znovu nové rostliny, aby pokračovaly v dalším koloběhu života, pokračuje i běh nových přicházejících lidských pokolení...

pd
Obr.: archiv Gengel

Obilný klas, který kloní svou hlavu k zemi, je též obrazem konce života. Na fotografii jde o dvouřadý ječmen.

Pučálka a pučálnice

Jedním ze starobylých pokrmů z hrachu je tzv. pučálka. Ta se připravovala z předem namočeného a naklíčeného hrachu, který se následně upražil nebo upek. Později se i smažil na tuku a různě ochucoval. Pučálka se používala v předjarním čase, v období Velikonoc. Naklíčením došlo k „probuzení“, oživení semen hrachu a tím v nich stoupl obsah vitamínů a výživově cenných látek. Právě v předjaří se nám začíná vitamínů po zimě nedostávat, a tak načasování přípravy pučálky na velikonoční dobu je jedním z příkladů, jak se s tímto nedostatkem lidová kuchyně vyrovnávala.

V knihách máme zachycenu vedle pučálky i pučálnice, tedy ženu, která dělala a prodávala na ulici v Praze pučálku. Přečteme si, co se o pučálnicích píše v knize M. Úlehlové-Tilschové *Rok v naší kuchyni*:

„Pučálnice (podle staré rytiny z Vavákových Pamětí) byly pražské trhovkyně,

Pučálnice praží pučálku (z knihy M. Úlehlové-Tilschové: Rok v naší kuchyni, Brázda, Praha 1949).

kteří kdysi v Kotcích pražily hrách na přenosných kotlících a kolemjdoucím prodávaly. Pučálka byla důležitým postním jídlem a podávala se hlavně na Škaredou středu. Byl to předem máčený hrách a také naklíčený a potom na omastku rychle opražený, slaný nebo sladký. Pučálka se nejdéle udržela v jižních Čechách, kde se donedávna podávala i při dračkách. Je to pokrm velmi hodnotný, neboť naklíčením nabudou semena hrachu vzácných vlastností rostlin živých. Stoupne v nich značně obsah látek ochranných a dokonce se obohatí i o protikurdějový vitamin C, který jinak suchým luštěninám chybí.“

Svým způsobem šlo o, dnešním jazykem řečeno, sezónní rychlé občerstvení podávané na ulici. Na rozdíl od současných, velmi často masitých, pokrmů, to ale bylo jídlo luštěninové, též syté a chutné. Dnes se s ním ve městech asi sotva setkáme, ale v zimních měsících si můžeme pučálku zkusit připravit doma sami.

pd

Uchovatelé starých odrůd se sešli v Kamence

První srpnovou sobotu se v Kamence u Oder na severní Moravě setkali uchovatelé starých odrůd Gengelu. Hostitelkou letošního setkání byla paní Šárka Ondřejová. Vesnice Kamenka má již trochu drsnější podnebí, nadmořská výška obce je asi 540 m nad mořem a jde o bývalou sudetskou oblast. Počasí setkání přálo, byl pěkný letní teplý slunečný den. Pro návštěvníky bylo připraveno posezení v příjemném stínu pod ořechem a pohoštění připravené domácími i přivezené samotnými uchovateli.

Prohlídka záhonků s výkladem.

Účastníci setkání mohli vidět velkou a pečlivě obdělávanou zahradu. Okrasnou část kolem domu a velký skleník obhospodařují rodiče uchovatelky, rozlehlé užitkové záhony s různými druhy zeleniny a dalších plodin dále za domem jsou pak královstvím paní Ondřejové. K vidění byly různé staré odrůdy, z Alenoru například fazol šarlatový Podkarpatský barevný nebo šalotka Korch, z gengelských plodin oblíbený cukrový hrách Hejzlarová, fazole Vojákové, Strakatá z Násedlovic a Máslové, šalotka Kotké

hagyma a mnohé další. Vedle toho pestrý sortiment dalších plodin do domácnosti i hospodářství, např. brambory, krmná řepa, pastinák, rajčata, ale i přadný len nebo košťáloviny. Nechybělo ani několik cizokrajných druhů, jako je světlý kořen nebo sladké brambory čili batáty.

Zatímco děti si mohly v bazénu vesele hrát s nafukovacím krokodýlem, dospělí se věnovali prohlídce záhonů, které byly zamulčované slámou a v hojné míře je okrašlovaly krásenky. Během prohlídky došlo i na výměnu zkušeností s pěstováním a semenářením. Po prohlídce zahrady hostitelka také představila, jak vypadá vybavení k domácímu zpracování přadného lnu a přímo je ukázala v činnosti. Odsemenění rostlin lnu se dělalo na kovovém drhlu, k lámání lnných stonků a odstranění pazdří sloužila dřevěná lámačka (trdlíce), k vyčesávání vláken pak vochle různé jemnosti hřebenu. Tyto nástroje byly dříve součástí mnoha domácností na vesnici. Dnes jsou mnohem vzácnější, ale najdou se nadšenci, kteří je znovu oživují, což je jen dobře. Někdejší zasklená tabule s ukázkami stonků lnu před, při zpracování i po něm a produktů, kterými nám len slouží, byla kdysi dokonce v obsahu školní výuky.

Součástí setkání uchovatelů Gengelu byla i vzájemná výměna osiv. Ke slovu tak přišel například pilát lékařský, koniklec, hlaváček letní, hrách Hejzlarová, různé fazole, hrachor i další druhy a také domácí výrobky, diviznový sirup nebo diviznový likér. S nastávajícím podvečerem se pak účastníci rozjeli do svých domovů.

pd

FOTO – G. Dostálková

Pod ořechem si účastníci setkání čile vyměňovali osiva starých odrůd.

Krásenky doplňovaly svými květy řadu jiných plodin.

POHÁDKA O KULIHRÁŠKOVÍ

Ke hrachovému námětu tohoto Zpravodaje jsme z gengelského archivu vybrali pohádku o Kulihráškoví. Pochází ze staré knihy nazvané Pohádky, pověsti a povídky vyšlé již roku 1890. Vypráví o Kulihráškoví, o jeho zrození z hrachového zrnka, které se proměnilo v chlapce, jenž nakonec přemohl zlého ducha.

Matka měla několik synů a dceru. Synové odešli na pole a aby je sestra, jež jim měla donést oběd, našla, nechávali za sebou brázdu. Zlý duch však původní brázdu zasypal a udělal novou, po které k němu přišla jak dívka, tak posléze sourozenci, kteří ji hledali a všichni tak upadli do jeho zajetí. Matka ztracených dětí pak našla na zemi hrách a protože je na něm obraz kalicha, který je posvátný, zvedla jej ze země. Než, jako kulička se hrách snadno opět skulil dolů. Znovu ho zvedla a znovu se skutálel dolů a tentokrát se, po pádu do matčina klína, už proměnil v hošíka Kulihráška. Ten, když vyrostl, zachránil své, zlým duchem uvězněné sourozence.

Kalich na kulatém zrnku

Poučný je v z hrachového pohledu v pohádce popis kuličky hrachu. Na ní je viditelný obraz kalicha, tedy posvátná věc. Proto je hrách v pohádce také matkou zvednut ze země, aby následně mohl spadnout, skutálet se dolů a proměnit se v člověka. Obraz kalicha při troše představivosti vidíme na kulatosemenných odrůdách hrachu, které se ostatně také velmi snadno koulí sem a tam, jsou velmi neposedné. Pokud se nám hrách rozsype, či přesněji rozkutálí po zemi, těžko ho sbíráme a chytáme. Kulaté semeno mají starobylé původní luštěninové hrachy. Novější hrachy dřevňové a cukrové mají již semeno svraskalé, zprohýbané, které se zdaleka již tolik nekutálí. Lidská obrazotvornost může vidět u semen a rostlin i další věci viz například ve Zpravodaji mnohokrát zmiňované Vojákové fazole,

s obrazem lidské postavy – vojáka. Známy je také obraz hvězdy či kříže, který se objeví při vánočním rozkrojení jablka a další.

V pohádce ponecháváme původní, místy starobylý, jazyk, jako např. slova všichni, lesův, byloť, apod.

Hrachová pohádka ze Sedmihradska

Hrách se vyskytuje samozřejmě i v mnoha dalších pohádkách. Velmi známá je například Princezna na hrášku, kterou si mnozí z nás pamatujeme z dětství, možná také díky obrázku malíře C. Boudy. Z méně známých uvedme snad jen pohádku nazvanou *Jak jeden skrze hrášek ke štěstí přišel* od německého spisovatele J. Haltricha. Tato pohádka pochází ze Sedmihradska v Rumunsku, kde žila od středověku početná německá menšina.

V pohádce *Jak jeden skrze hrášek ke štěstí přišel* našel hoch zrnko hrášku a spočetl si v duchu, kolik z něho za pár let získá nových namnožených hrášků. Šel proto ke králi, aby si vypůjčil tisíc pytlů, do kterých všechen rozmnožený hrách uloží. Ale vzácné, zatím nerozmnožené zrnko mu vypadlo při spaní na slámě, do které ho král uložil. Šustění slámy, když hoch hrášek hledal, si u krále vyložili tak, že nemůže spát. Je tedy urozeného původu, nezvyklý spát na slámě a tedy vhodný s hrachem nesouvisí, ale pohádka svým způsobem pěkně ukazuje schopnost množení hrachu, byť v jen rovině úvah. Proto si přečtěme její úvodní odstavec, kde se

Na zrnku hrachu je obraz kalicha, posvátné věci, proto bylo v pohádce zvednuto ze země. Na obrázku záběr na zrna kulatosemenné odrůdy Moravský hrotovický krajový, kde při podrobnějším pohledu a troše představivosti lze tvar kalicha či poháru skutečně vidět. Přibližný tvar kalicha vidíme také na kresbě semen různých odrůd hrachu v příspěvku Od potravin doby kamenné k lahůdce 21. století u kulatého a hladkého semene.

o rozmnožení hrachu z jedné kuličky mluví: „Byl jednou jeden hoch a ten našel zrnko hrášku a plesal nad tím samou radostí: „Ty jsi určitě jeden z těch, které políbilo štěstí,“ mudoval: „nyní už nebudeš mít nikdy nouzi. Ten hrášek zasadiš a za rok budeš mít hrášku celý hmek, za dva roky ho bude celé vědro, za tři roky těch věder bude sto, za čtyři roky tisíc a tak to půjde stále dál.“ A jak tak mudoval, tu mu připadlo, že vlastně nemá nic, do čeho by ten hrášek dal. „To abych zašel zavčas ke králi,“ řekl si: „a půjčil si od něj alespoň tisíc pytlů.“...

(Překlad J. V. Martináková)

pd

O KULIHRÁŠKOVÍ

Národní pověst huculská*) z Bukoviny.

Kdybyste přišli do Bukoviny do údolí Horní Bystřice, kde jsou mnohé lesy ještě ve své pralesní podobě, uhlídali byste v tišíně lesní tu a tam hlubokou brázdu, a kdybyste se o ní některému Huculovi zmínili, řekne vám:

„Pán Bůh s námi! brázdy ty značí cestu do pekla!“

A pohádkář stařeček pověděl by vám o nich pěknou pohádku asi tohoto smyslu:

Žil tu jednou sedlák, jenž měl šest synů. Tito ubírajíce se dne jednoho do práce, prosili sestry, aby jim přinesla oběd na pole. Ale sestra řekla: „Nevím, kde budete, netrefím tam!“ Po té jí řekli bratři: „Ode dvora, odkud vyjedeme, vyoráme brázdu až na místo, kde budeme pracovat; jdi po brázdě té a jistě nás najdeš.“

Sestra Anna byla spokojena, pracovala pilně, aby měla oběd v čas, a pak vydala se po brázdě na cestu.

Ale běda! Brázda, po které šla, nebyla brázda, kterou bratři vyorali, nýbrž brázda, kterou vyoral zlý duch, kterýž chtěje se zmocnití Anničky, zasypal brázdu od bratří a vyoral jinou, která vedla přímo do jeho paláce.

Sestra netušíc nic zlého, šla pořád po brázdě, až přišla do hlubokých lesův a posléze do kouzelného zámku zlého ducha. Pozdě večer přišli hladoví domů a stěžovali si matce, že jim sestra nepřinesla oběda. Matka ulekla se a řekla:

„Anna šla v čas za vámi s obědem jistě zbloudila, nebo potkala ji nějaká nehoda; pročez nemeškejte a jděte sestry hledat!“

Bratři se zarmoutili, ale majíce sestru rádi, rozešli se všemi směry, aby jí hledali.

Ale všecko hledání bylo marno. Posléze šli jí hledat po brázdě, ale tu se potázali se zlou; neboť přišli jako sestra do paláce zlého ducha, kterýž je uvěznil. Dlouho čekali rodiče na návrat dětí svých, dlouho ptali se každého, nevěděli-li by o nich něčeho; nic platno, děti jakoby do vody padly – byly ztraceny. Jednoho dne prodlévala smutná matka dlouho ve světnici; spravovala šat. Tu spatřila na podlaze zrnko hrachu a řekla sama sobě:

„Na každém hrachovém zrnku jest kalich, proto nesmí se povalovat a zneuctít.“

I zvedla zrnko a postavila je na okno; ale hrášek skulil se dolů. Zvedla jej opět a tam položila; ale hrášek skulil se zase.

Matka jej opět sebrala a položivši jej na okno, usedla ke své práci. Ale sotva sedla, již skulil se hrášek na její klín a obživl

dítětem – roztomilým chlapečkem. Matka byla ráda; byloť jí bez toho bez dětí smutno – přesmutno. Chlapeček, jež Kulihráškem nazývali, vzrůstal k radosti svých rodičův.

Jednou, když dorostl let mládeneckých, byl sám s matkou doma a řekl jí:

„Což nemám žádných bratří a sester?“ Matka pověděla mu o sestře a o bratřích, a jak se ztratili.

„Půjdu jich hledat!“ řekl Kulihrášek smutným, ale odhodlaným hlasem, „dejte mi požehnání na cestu!“

Matka dala mu požehnání a potřebné věci na cestu, a on pustil se po brázdě bratří hledat.

Šel lesem nelesem, cestou necestou, až došel hradu zlého ducha.

Vstoupiv tam, spatřil mladou paní, ana oběd vaří. Zlého ducha nebylo doma. Paní tázala se ho, kdo by byl a čeho by žádal. Když jí to pověděl, řekla mu, že sestra a bratří jeho jsou zde ve hradě uvězněni, proto aby si rychle pospíšil, než zlý duch přijde, nechce-li býti též uvězněn nebo docela synem smrti.

„Smrti se nelekám,“ řekl Kulihrášek, „přišel jsem vás vysvobodit, proto rychle uteč se mnou!“

Sestra dala si říci; bylať bez toho v tom hradě nešťastna a toužila po svých drahých.

Utíkali po brázdě domů. Ale když přišel zlý duch domů k obědu a Anničky doma nenalezl, rozzlobil se, a chopiv se holi, vznesl se do vzduchu, aby popatřil, na kterou stranu by prchala.

Poznav, že utíkají po brázdě, hnal se za nimi a dohoniv jich, napráhl hůl na Kulihráška, chtěje ho skoliti. Ale pak si to rozmyslil, chopil se Anničky a Kulihráškovi řekl:

„Kulihrášku, tentokráte ti odpustím tvou smělost pro tvou mladost; ale kdybys ještě jednou odvážil se podobného, se zlou bys se potázel.“

Zlý duch s Annou zmizel, a Kulihrášek pohlížel smutně k modrému nebi. Ale brzy rozmyslil se, že půjde hned zase pro sestru. Zlý duch přišed domů, naobědval se, a domnívaje se, že chuť

Kulihráškovi úplně schladil, vzal hůl a šel opět do světa. Kulihrášek došel opět hradu, přemluvil sestru k útěku. Šťestí jim nepřálo; zlý duch dal se opět za nimi a dohoniv jich, udeřil Kulihráška holí, až mrtev na zemi klesl, vzal Anničku a hajdy s ní do svého hradu. Když Kulihrášek mrtev ležel, šel tou cestou černý muž, jež slunce řídí, slitoval se nad Kulihráškem, postříkal jej živou vodou, načež tento obživil. Potom zavedl jej černý muž ten k rybníku, v němž kdo se vykoupal, nabyl ohromné síly, tak že pak vše mohl provésti, cokoli chtěl. Takto posilněnému Kulihráškovi dal veliký meč a řekl mu:

„Nyní jdi a neboj se!“

Kulihrášek šel přímo do hradu zlého ducha. Zlý duch byl doma a řekl:

„Vítám tě, Kulihrášku, jak se ti daří? Víím, proč jsi přišel, proto se nejprve posilníme a potom budeme bojovat.“

Zlý duch přinesl železné piliny a pojídaje jich, dával též Kulihráškovi, ale ten jich ani neokusil. Potom šli spolu zápasit na život i na smrt. Zápasili na zápasišti olověném, zápas byl krutý; ale posléze Kulihrášek mrštil zlým duchem takovou silou na olověnou zem, že se do ní až po krk probořil.

Potom hotovil se, že mu mečem hlavu utne. Tu zlý duch prosil, aby ho ušetřil, že mu vydá sestru i bratry. I stalo se. Po té prováděl je zlý duch hradem. Když přišli do dvanácté komnaty, kdež stály dvě štoudve s vodou, radil jim zlý duch, aby se z jedné napili, ale sestra jich varovala a radila, aby napili se ze druhé. I napili se ze druhé a hned pocítili všickni obrovskou sílu v údech. Svázali zlého ducha řetězem a nechavše ho takto ležeti, nabrali si pokladův a navrátili se ke svým starým zarmouceným rodičům. – Radosti nebylo konce. Potom byli všickni šťastně živi.

*) Huculové jsou horalé maloruští, bydlící v jihovýchodních Karpatech v Haliči a Bukovině, zasahující však až do Uher.

Vybráno z knihy Z minulosti a přítomnosti. Pohádky, pověsti a povídky. Napsal Jan Vítek. V Praze 1890. Nákladem Alojsa Hynka, knihkupce.

Na horách sejou hrách, na dolině čočku

K námětu hrachu jsem sáhli také po knize Prostonárodní české písně a říkadla, s podnadpisem Sebral a vydal Karel Jaromír Erben. Vydání, které jsme použili pochází z roku 1937. Přinášíme výběr veršů, kde všude se hrách vyskytuje:

Zelenina

Něco kulatýho,
něco hladkýho,
něco kyselýho,
něco sladkýho.
Hrášek kulovatej,
čočka hladká,
zelí je kyselý,
mrkev sladká.

Z Hradecka

Hrách a kroupy

Hrách a kroupy,
to je hloupy!
Ty jsou u nás každěj den:
ale dolky,
z bílý mouky,
jsou jen jednou za tejděn.

Z Hradecka

Bohatá kočka

Na horách sejou hrách,
na dolině čočku:
přišel k nám jeden pán,
oblíbil si kočku:
kočka byla bohatá,
měla čtyry kořata,
koťa-koťa-koťa-koťa-
koťa-kořata.

Z Prácheňska

Zkažená síje

Sil jsem hrách na horách,
na dolině směšku:
přišli na ni dva jeleni,
snědli mě ji všecku.

Z Berounska

Opilý chalupník

Já mám chaloupku
na vršku bez došků
votrhanou;
až já se vopiju,
já si ji pošiju
hra-hra-hra-hra-hra-hra-
hrachovinou.

Z Hradecka

Máma a dcera

Hrášek květe, vika taky:
Máma hezká, dcera taky;
hrášek květe, vika ne:
dcera hezká, máma ne.
Málo pšenice, málo žita:
byla s holka pro mě bita;
málo pšenice, málo žit:
nemusím tě holka mít.

Z Klatovska

Dětská hádanka-podobenství:

Šlehal sedlák do valachů,
roztrh sobě pytel hrachu,
ztratil kozí syreček
(Hvězdy a měsíc)

Pučálka

Pučala má milá pučálku,
nesla ji milému na šálku:
„Od lesa k lesu
pučálku nesu,
pu-pu-pu-pu-pu-pu-
pu-čálku,
nesu ji milému na šálku.“

Z Budějovicka

Karel Jaromír Erben

(1811–1870) je nejen tvůrcem nesmrtelné básnické sbírky Kytice, ale byl také pilným sběratelem lidových národních písní. Ve své knize shrnující českou lidovou tvořivost 19. století zachycuje nepřímo také velké množství údajů o hrachu. A to od složení lidové stravy („hrách a kroupy“), přes vzhled hrachového semena („něco kulatýho“) až po nároky hrachu na prostředí při pěstování („na horách sejou hrách“). Ba dokonce zde nalezneme i dětskou hádanku, v níž je hrách obsažen („roztrh sobě pytel hrachu“) a nechybí ani hrachovina, tedy hrachová sláma, kterou opilý chalupník opraví svou chalupu bez došků („já si ji pošiju hra-hra-hra-hra-hra-hra-hrachovinou“).

Někdy hraje hrách v lidové tvorbě v ukázkách významnou úlohu. Jindy slouží jen k dokreslení průvodních okolností a jiného děje. Ale i to ukazuje jeho obecné rozšíření a použití. Hrách byla dříve všední, každodenní věc, která člověka obklopovala na každém kroku.

pd

K. J. Erben nasbíral v lidové tvořivosti 19. století také četné doklady rozšíření hrachu (obrázek z knihy Prostonárodní české písně a říkadla, 1937).

ROZDĚLENÍ HRACHOVÝCH ODRŮD

Podle způsobu využití a vzhledu semen můžeme hrách rozdělit do několika skupin. A to na hrachy cukrové, dřevňové, kulatosemenné (luštěninové) a polní. U jednotlivých skupin uvádíme gengelské odrůdy, do nich náležející.

Cukrové hrachy (*Pisum sativum convar. axiphium*)

– lusk je bez tuhé pergamenové blány a pojidá se celý. Cukrový hrách se sklízí a konzumuje, když lusky dosáhly své plné velikosti, ale semena uvnitř jsou ještě malá, nevyvinutá. Lusk chutná křehce, šťavnatě, sladce. Dobré jsou lusky čerstvé, po syrovu, ale i krátce tepelně upravené (dají se dusit, přidat do polévky apod.), někdo je dokonce nakládá do sladkokyselého nálevu jako okurky. Semeno bývá nejčastěji hnědozelené či šedozeleňé (někdy s tečkami na povrchu), někdy žluté barvy.

Odrůdy

Hejzlarová (rodinný hrách původem z polského Zelova, z prostředí potomků Českých bratří, vysoký vzrůst)

1541 (slovenský krajový, pěstován v evangelickém prostředí)

Obří z Hořic (největší lusky, dorůstá i přes dva metry výšky, v rodině udržován asi 50 let)

Soběslavský cukrový (rodinná odrůda typu Hejzlarová)

Ježkův pršínský (nižší rostliny, bílé kvetoucí, menší lusky)

Weggisský (současná sorta ze Švýcarska, tvoří menší lusky)

Dřevňové hrachy (*Pisum sativum convar. medullare*)

– běžný a známý zahradní, „zelený“ hrášek, asi nejčastěji pěstovaný na domácích zahradách. Pojidají se u něho nezralá, ale již velikostně plně vyvinutá semena, která jsou sladká díky obsahu sacharózy (ale nezaměňovat s cukrovým hrachem). V plné semenné (botanické) zralosti jsou semena žlutá či žlutozelená a tzv. svraskalá (jakoby „scvrklá“). Mnohdy připomínají svým tvarem spíše krychličku, než klasickou hrachovou kuličku. K vaření jsou zralá semena nezpůsobivá.

Nižší a středně vysoké

– rostliny jsou středně vysoké, lusk je menší až středně dlouhý, násada lusků je zpravidla bohatá.

Odrůdy

Židovická edelperle (stará česká odrůda, povolena 1958)

Majca (osvědčený i pro zamrazování)

Libochovický (o něco vyšší rostliny, chutné větší lusky)

Magnum bonum (od irské uchovatelské organizace ISSA)

Vysoké

– tvoří vysoké rostliny, lusky jsou velké, s velkými sladkými semeny. Odrůdy jsou ale pozdější a vyžadují vysokou oporu.

Odrůdy

Vysoký

Kalifornský (získán ze Strakonicka)

Blatný

Ruský (získán z Hané, v Gengelu udržujeme od 90. let)

Jankův obří (rodinná sorta z Boskovicka)

Kanadský

Kulatosemenné hrachy (*Pisum sativum convar. sativum*)

– semeno je ve zralosti kulaté, hladké (případně s malými dolíčky na povrchu) a má žlutou nebo zelenou barvu. Hlavní využití je jako luštěnina, tedy na vaření suchých, plně vyzrálých semen. Řadíme sem i odrůdy dříve označované jako hrachy k vylupování (z německého Schalerbse). Jejich zrna jsou za mlada

vhodná k zeleninovému využití (později chutnají moučnatě), po uzrání je lze vařit jako luštěninu.

Odrůdy

Zelený nízký (nižší vzrůst, sytě zelené semeno, osvědčený na šoulet)

Přebohatý (žluté semeno, množství menších lusků)

Z Hrnčiarového (slovenský krajový, tvoří hojnější úponky)

Paleček (nizoučkový, skoro jako maličký chlapeček ze stejnojmenné pohádky)

Moravský hrotovický krajový (vzrůstný)

Bohatýr (novější odrůda, povolena 1980)

Nejranější

Cukrový (nezaměnit s cukrovými typy!).

Polní hrách neboli peluška (*Pisum sativum convar. speciosum, syn. Pisum arvense*)

– polní typ, drobnosemenný, na krmení zelené hmoty nebo semen.

Odrůdy

Strání I, Strání II (krajový, vysoký, vyžaduje oporu, odrůdy liší se barvou semene, původně šlo o směs obou).

pd

Záhonek s rostlinami nejnižší odrůdy Paleček.

ROZDĚLENÍ HRACHOVÝCH ODRŮD OBRAZEM

Přehled gengelských odrůd hrachu

V souhrnu přinášíme podrobný přehled hrachových odrůd udržovaných ve sbírce Gengel, o.p.s., které jsou zachyceny na Mapě hrachu. Uvádíme název odrůdy, její kód, kulturně-historickou hodnotu – patrimonium, rok, kdy byla odrůda získaná, o jaký typ hrachu jde a stručný popis odrůdy, údaje o jejím původu a další zajímavosti k ní.

Základem gengelské sbírky jsou hrachy získané ještě v devadesátých letech minulého století. Ty pocházely jak z genových bank (genová banka Výzkumného ústavu rostlinné výroby Praha, pobočka Olomouc – sorty Židovická edelperle, Zelený nízký, Cukrový aj. a genová banka v Gaterslevenu v Německu – hrách 1541), tak od soukromých dárců (odrůdy Ruský, Blatný, Strání aj.). Posléze, v dalších letech, přiby-

ly také odrůdy z uchovatelských organizací v zahraničí, a to díky nabídce uchovatelů z Rakouska, Německa (Archa Noemova – odrůda Majca) a USA (Seed Savers Exchange – odrůda Přebohatý). Průběžně pokračovalo získávání odrůd od soukromých pěstitelů. Ti představují nejpočetnější skupinu dárců Gengelu. Několik odrůd přišlo např. od čtenářů časopisů, kde zveřejňujeme příspěvky

k uchování starých odrůd a domácímu semenáření, tedy slovenského Doma v záhradě a českého Receptáře. Další hrachy pocházejí od dárců, kteří získali odrůdy různých plodin z Gengelu a při jejich vrácení nám věnovali své sorty.

Kromě starých, rodinných a krajových odrůd se ve sbírce objevují občas i odrůdy nepřilíš staré. Je to např. odrůda Bohatýr z roku 1980, nebo současná sorta Weggisser (Weggisský) ze Švýcarska. Tyto slouží mimo jiné i pro srovnání s podobnými odrůdami starými.

**FOTO – P. Dostálek
a archiv Gengelu**

Co je to patrimonium

Toto slovo, pocházející z latinského pater=otec, a tedy patrimonium = dědictví po otci, jsme zvolili jako stručné jednoslovné a souhrnné označení pro odrůdy staré, krajové, místní, rodinné a podobné (či k nim používané obdobné pojmy jako odrůdy původní, historické apod.) Patrimonium chápeme jako širší pojem zahrnující kulturní a historické dědictví, odkaz předchozích generací rolníků, zemědělců, zahradníků a všech dalších, kteří pracovali s rostlinami a půdou a vytvořili bohatství a krásu, které jsou v dosud přeživších odrůdách skryty. Zároveň v sobě nesou tyto odrůdy mnohdy jedinečné a neopakovatelné znaky a vlastnosti, dědičné založení, které můžeme na našich zahradách a polích společně užívat, chránit a také uchovat pro budoucnost.

TABULKA PŘEHLEDU GENGELSKÝCH ODRŮD

Název odrůdy	Kód	Patrimonium Popis, poznámky	Rok získání	Typ hrachu
1541	PIS019	patrimonium	1997	cukrový
Krajová odrůda cukrového hrachu ze Slovenska. Pochází z genové banky v německém Gaterslevenu, do které byla získána při sběrových výpravách na Slovensko. Ty byly uskutečňovány ve spolupráci s F. Kühnem z Vysoké školy zemědělské v Brně v 70. a 80. letech minulého století. Vzhledem a využitím se podobá odrůdě Hejzlarová. Cukrové hrachy tohoto typu známe i od pamětníků ze Slovenska – viz Zpráva o použití semen hrachu Hejzlarová, Bio č. 11/2013, nebo Hrach můjho detstva, Zpravodaj č. 4/2019. Jako pojmenování jsme u této odrůdy ponechali poněkud nezvykle původní číselné označení genové banky (PIS1541).				
Blatný	PIS017		1996	dřeňový
Jeden z prvních velkých dřeňových hrachů v gengelské sbírce, od soukromého dárcе.				
Bohatýr	PIS024		2014	kulatosemenný
Kulatosemenná, luštěninová odrůda staršího sortimentu, byla vyšlechtěna v roce 1980. Svého času byla dosti rozšířená a oblíbená, úspěšná i v zahraničí. Má žluté zrna. Odrůdu jsme získali od gengelské uchovatelky paní J. Třískové, jež je vnučkou jeho tvůrce-šlechtitele. Získala ho ze šlechtitelské stanice v Lužanech u Plzně a napsala: „posílám hrách setý Bohatýr. Pár hrášků jsem si nechala a budu ho dál pěstovat na památku mého dědy a mojí pratety, která byla při vzniku Bohatýra velmi nápomocna.“				
Cukrový	PIS009	patrimonium	1995	kulatosemenný
Ačkoliv je odrůda pojmenovaná Cukrový nejedná se o cukrový typ hrachu, ale o kulatosemenný s pravděpodobně zeleninovým využitím.				
Fialový kapucín	PIS003		2013	dřeňový?
Odrůda hrachu, která je jedinečná tím, že má fialově zbarvené lusky. Původně byla získána z rakouské uchovatelské organizace Archa Noemova, snad se jedná o odrůdu Blue Pod. Pěstujeme ji s oporou jako běžný hrách, podle dárcyně se: „...dobře sklízí mezi bohatou natí hrášku díky barvě fialových lusků, hrášky jsou zelené.“				

Bílý květ odrůdy Cukrový.

Květ Hejzlarová.

TABULKA PŘEHLEDU GENGELSKÝCH ODRŮD

Název odrůdy	Kód	Patrimonium Popis, poznámky	Rok získání	Typ hrachu
Francouzský	PIS028	patrimonium	2015	dřeňový
Vysoký dřeňový hrách				
Hejzlarová	PIS001	patrimonium	1998/99	cukrový
Rodinná odrůda cukrového hrachu, u nás pěstovaná nejpozději od roku 1945. Původně pochází z Polska, z oblasti Zelova, kde žila řada generací česká menšina potomků Českých bratří. Po 2. sv. válce si ji rodina při přestěhování zpátky do Čech vzala s sebou. V prostředí českých zemí se tato odrůda vyskytuje či vyskytovala na řadě míst spojených s Českobratrskou církví evangelickou (viz K pěstování zelovského cukrového hrachu v českých zemích v minulosti aneb Neznámé kapitoly z historie hrachu Hejzlarová Zpravodaj č. 3/2018). Do gengelské sbírky jsme ji dostali od paní V. Hejzlarové. Vyrůstá a vysoká odrůda, výška asi 1,8–2 m, za příznivého vlhkého počasí až 2,25 metru (nutná je vysoká opora). Jí se celé mladé lusky, které jsou masité, chutné, mírně nasládlé, různě zakroucené, s vláknem ve hřbetu. Lusky jde využít nejen čerstvé, ale jsou výborné i krátce tepelně upravené, dušené (nebo vařené). Květ je fialově modrý, semeno poměrně velké, odrůda je pozdnější. Ze semenaření vyřadíme lusky, které jsou jakoby „nafouklé“, ty obsahují membránu a jsou jako cukrový hrách nevhodné. V porostu je tak potřeba sledovat vzhled lusků a vyzkoušet ochutnáním normální a nafouklý lusk.				
Jankův obří	PIS030	patrimonium	2016	dřeňový
Rodinná odrůda dřeňového hrachu z Boskovic. Dárkyně o něm napsala: „...hrách, který jsem loni dostala od souseda. Pěstoval ho zde v Boskovicích už jeho otec, takže hrachu bude určitě sto let. Má obrovské (15 cm?) lusky, vzrůstem asi metr třicet.“ Původní uchovatel dává semeno před setím nabobtnat. Květ je bílý. Semeno je dosti velké, svraskalé.				
Ježkův pršínský	PIS032	patrimonium	2017	cukrový
Rodinná odrůda cukrového hrachu získaná od čtenáře časopisu Receptář pana V. Ježka. Dárce nám ji zaslal v roce 2017 společně s odrůdou Soběslavský cukrový. Ježkův pršínský má oproti ostatním gengelským cukrovým odrůdám bílý květ a semeno je kulaté, žluté barvy, menší velikosti. Lusk je rovný, menší než u odrůdy Soběslavský cukrový. Za dobrých podmínek a dostatku vody dorostl Ježkův pršínský v roce 2020 výšky až 1,6 metru, v jiným letech bývají rostliny ale zpravidla o něco nižší, pamatujeme na přiměřeně vysokou oporu.				
Kalifornský (Panské mlýny)	PIS027	patrimonium	2015	dřeňový
Rodinná odrůda dřeňového hrachu původem ze Strakonicka, před asi 40 lety přinesl hrách tatínek původního uchovatele s označením „Kalifornský“. Hrách je vysoký až velmi vysoký, dorůstá 2–2,5 m, semeno je svraskalé. Dárce k němu dává oporu z rákosových stonků a svisle nataženou síť k pěstování okurek.				
Kanadský	PIS015		1999/ 2000	dřeňový
Květ bílý, vysoká odrůda dřeňového hrachu typu Ruský.				
Kapucín	PIS012		2000 (?)	dřeňový?
Odrůda, kterou jsme získali pod názvem Kapucín od soukromé dárkyně z Brna. Jedná se o hrách s bohatými úponky, má barevný květ, semeno je světle zelenohnědé. Literatura uvádí, že hrách Kapucín k nám připutoval v minulosti z Nizozemska.				
Libochovický	PIS010	patrimonium	1995	dřeňový
Květ je bílý, odrůda má vyšší vzrůst a větší lusky, než je tomu u odrůdy Židovická edelperle.				
Magnum bonum	PIS011		2006	dřeňový
Odrůda dřeňového hrachu vyššího vzrůstu. Název Magnum bonum znamená v překladu Velký dobrý. Stejný název se vyskytuje např. i u staré odrůdy brambor Magnum bonum uváděné v literatuře a pěstované dříve i u nás (lidově na Valašsku tzv. magnibonky, viz Zpravodaj č 3/2019 a příspěvek Názvy brambor ještě jednou, tentokrát valašské). Odrůdu jsme získali z irské uchovatelské organizace Irish Seed Savers Exchange (ISSA) společně s dalšími odrůdami jiných druhů (rajče Black plum, slunečnice Ruská, Iny).				
Majca	PIS025	patrimonium	2015	dřeňový
Sorta získána prostřednictvím nabídky uchovatelské organizace Archa Noemova z Rakouska v roce 2015. Podle popisu dárkyně jde o „starou českou odrůdu, vysokou do 1 m, velmi sladkou a jemnou, s vysokým výnosem, vhodnou pro zamrazování“. Semeno je svraskalé, žlutozelené barvy.				
Moravský hrotovický krajový	PIS018	patrimonium	1997	kulatosemenný
Luštěninový hrách vyššího vzrůstu, bílého květu a menšího kulatého semene žluté či žlutozelené barvy.				

Svraskalá žlutozelená semena rodinného dřeňového hrachu Kalifornský.

Mladá rostlina hrachu, odrůda Majca.

Moravský hrotovický krajový patří ke kulatosemenným odrůdám.

TABULKA PŘEHLEDU GENGELSKÝCH ODRŮD

Obří z Hořic má vsutku obří lusky.

U rodinné sorty Soběslavský cukrový jsou lusky často zprohýbané a podobné hrachu Hejzlarová.

Zástupcem polního hrachu je peluška Strání II, na záběru rozmanitý vzhled semen a suchý lusk.

Název odrůdy	Kód	Patrimonium Popis, poznámky	Rok získání	Typ hrachu
--------------	-----	--------------------------------	-------------	------------

Nejranější	PIS007	patrimonium	1995	kulatosemenný
-------------------	---------------	--------------------	-------------	----------------------

Květ je bílý, semeno je kulaté, zelené barvy. Odrůda pochází původně, stejně jako např. sorty Nejranější, Zelený nízký či Židovická edelperle, z genové banky Výzkumného ústavu rostlinné výroby v Olomouci.

Obří z Hořic	PIS005	patrimonium	2007	cukrový
---------------------	---------------	--------------------	-------------	----------------

Cukrový hrách s mohutným vzrůstem a velkými až obřími lusky, květ je barevný. Vyžaduje v pěstování vysokou a pevnou oporu. Podle dárkyně z Hořic v Podkrkonoší, která nám osivo věnovala „*roste i do délky 3 m... maminka ho dostala od sochaře, profesora na zdejší sochařské škole, asi před 50 lety. Pan profesor byl již tehdy starý pán.*“ Pro výběr lusků na osivo a uchování odrůdy platí stejná zásada jako u odrůdy Hejzlarová, tedy vybírat typické cukrové lusky a vyřadit nafouklé s blánou. Jedná se o největší hrách v gengelské sbírce, jak co do výšky rostlin, tak do velikosti lusků – viz také příspěvek Patří hrách s dvacetimetrovým luskem skutečně do říše pohádek a bájí? ve Zpravodaji č. 4/2019.

Paleček	PIS026	patrimonium	2015	kulatosemenný
----------------	---------------	--------------------	-------------	----------------------

Získán prostřednictvím nabídky uchovatelské organizace Archa Noemova z Německa v roce 2015 pod označením Zwergerbse Daeumling. Podle popisu dárce jde jen asi o 30 cm vysokou odrůdu, u které není nutná opora a hrách je výborný i pro pěstování v truhlíku. Odrůda je raná a má bílý květ, semeno žluté. Jedná se o nejnižší odrůdu v gengelské sbírce.

Přebohatý	PIS013	patrimonium	2012	kulatosemenný
------------------	---------------	--------------------	-------------	----------------------

Získán od pěstitele z USA, z katalogu americké uchovatelské organizace Seed Savers Exchange (SSE) v roce 2012, kde je veden jako Přebohatý. Semena jsou žlutá, kulatá, rostliny na záhonu byly vysoké až 1,8 metru. Podle popisu v literatuře (např. Hruška a kol.: Luskoviny, 1956) má ale odrůda Přebohatý semeno zelené.

Ruský	PIS002	patrimonium	1998	dřeňový
--------------	---------------	--------------------	-------------	----------------

Dřeňový zahradní hrášek, velký lusk, bílý květ. Odrůda získána pod názvem Ruský od soukromého dárce z Hané. Název Ruský nemusí nutně znamenat původ z Ruska, ale může jít obecně o velký, mohutný hrách.

Soběslavský cukrový	PIS031	patrimonium	2017	cukrový
----------------------------	---------------	--------------------	-------------	----------------

Rodinná odrůda cukrového hrachu získaná od čtenáře časopisu Receptář, společně s odrůdou Ježkův pršínský. O odrůdách nám dárce při jejich zaslání napsal: „...*rád sleduji vaše materiály v Receptáři. Našel jsem tam i lebedu, kterou jsem pěstoval na špenát. Byla jí plná zahrada, protože se sama přesévala. Bohužel po povodních vymizela a nedaří se ji sehnat. Rozhodl jsem se poslat vám dvě odrůdy hrachu, které znám od útlého věku – pěstoval je můj otec a od něj jsem je převzal a množím pro svou potřebu. Názvy neznám, ale je to hrách cukrový. Z větších semen vyrostou rostliny asi 1,5 m, kvetou fialově a lusky jsou asi 10–12 cm dlouhé a asi 3 cm široké. Menší semena dávají rostliny asi 1m bílé kvetoucí s lusky jako malíček ruky...*“ Odrůda je podobná svým vzhledem a vlastnostmi odrůd Hejzlarová.

Strání I zelenohnědá	PIS022	patrimonium	1995	polní
-----------------------------	---------------	--------------------	-------------	--------------

Krajová odrůda z Moravskoslovenského pomezí ze stejnojmenné vesnice. Byla získána od soukromého dárce v roce 1995, původně se jedná o krajový sběr botanika Františka Kühna z Vysoké školy zemědělské v Brně, který upozorňoval na úbytek původních odrůd. Obě odrůdy – Strání I i Strání II – byly původně společně jako jedna odrůda, jde však spíše o směs různých forem či odrůd. Semeno má rozmanitý vzhled, vyskytují se zelená či zelenohnědá i fialově tečkovaná, kulatá i částečně svraskalá semena, květ je barevný. Vysoká odrůda. Netrpí u nás chorobami ani škůdci.

Strání II fialová	PIS023	patrimonium	1995	polní
--------------------------	---------------	--------------------	-------------	--------------

Viz Strání I

Vysoký	PIS004	patrimonium	2013	dřeňový
---------------	---------------	--------------------	-------------	----------------

Vysoký dřeňový hrášek s pěknými lusky, dárkyně o něm uvedla: „*název odrůdy neznám, semeno jsem dostala asi po roce 1984 od maminky mé nynější sousedky... Bydlela v domku se zahradou v Jevíčku, kde pěstovala všechnu zeleninu... Co se týče hrachu, tak mu každý rok slibuji, že ho seji naposled, že mám s ním moc práce s přivazováním, ale zase jsem ho zasela, neboť pomyšlení na dobré hrášky vždy zvítězí nad mou pohodlností.*“

TABULKA PŘEHLEDU GENGELSKÝCH ODRŮD

Název odrůdy	Kód	Patrimonium Popis, poznámky	Rok získání	Typ hrachu
--------------	-----	--------------------------------	-------------	------------

Weggisský	PIS006		2010	cukrový
------------------	---------------	--	-------------	----------------

Cukrový hrách, odrůda v současnosti pěstovaná ve Švýcarsku (německy Kefe Weggisser, francouzsky Pois mangetout de Weggis, italsky Tacola di Weggis). Podle popisu se jedná o „*ranou, bohatě plodící odrůdu s fialovým květem*“. Lusky jsou menší než u cukrových odrůd typu Hejzlarová, ale je oproti ní ranější, lusky jsou menší a jejich více, velký počet. Při průběžné sklizni nasazuje lusky postupně, období sklizně tak může trvat dosti dlouho. Odrůda kvete modrofialově, semeno je tmavě hnědé, menší velikosti. Cukrové hrachy se ve Švýcarsku označují jako Kefe, někdy se jedná o vysoké hrachy podobného typu jako odrůda Hejzlarová. Pěstují se zde též jako ozimé, tedy s podzimním výsevem, který umožňuje ranější sklizeň v následujícím roce. Odrůdu jsme získali ze zahrady patrimoniálních odrůd Alenor.

Z Hrnčiarového	PIS029		2016	kulatosemenný
-----------------------	---------------	--	-------------	----------------------

Kulatosemenná odrůda ze západního Slovenska získaná od čtenářky slovenského časopisu Doma v záhrade, která k němu uvedla: „*Hrášok sme dostali od pani Valachovej z Hrnčiarového, tak ako trasený mak. Keď sa odštáhovala darovala môjmu synovi a on nám. Hrášok má malé guličky, nie je taký sladučký ako dnešné odrody. Ona ho sadila aj medzi zemiaky.*“ Odrůda byla nižší až středně vysoká a tvořila poměrně bohaté úponky, semeno je žluté, případně žlutozelené, menší velikosti.

Zelený nízký	PIS020	patrimonium	1996	kulatosemenný
---------------------	---------------	--------------------	-------------	----------------------

Nižší rostlina, květ bílý, semeno kulaté, zelené barvy, podle zkušeností z Alenoru vhodné na vaření šouletu.

Židovická edelperle	PIS008	patrimonium	1995	dřeňový
----------------------------	---------------	--------------------	-------------	----------------

Stará odrůda dřeňového hrášku, uvedená do sortimentu roku 1958. Květ je bílý, semeno svraskalé, menší velikosti, žluté barvy. Odrůda je v literatuře uváděná jako vhodná pro konzervářské zpracování, jde o menší, chutný hrášek vhodný i pro zahrádku a přímou spotřebu.

Porost hrachu Paleček.

Lusky staré odrůdy dřeňového hrachu Židovická edelperle.

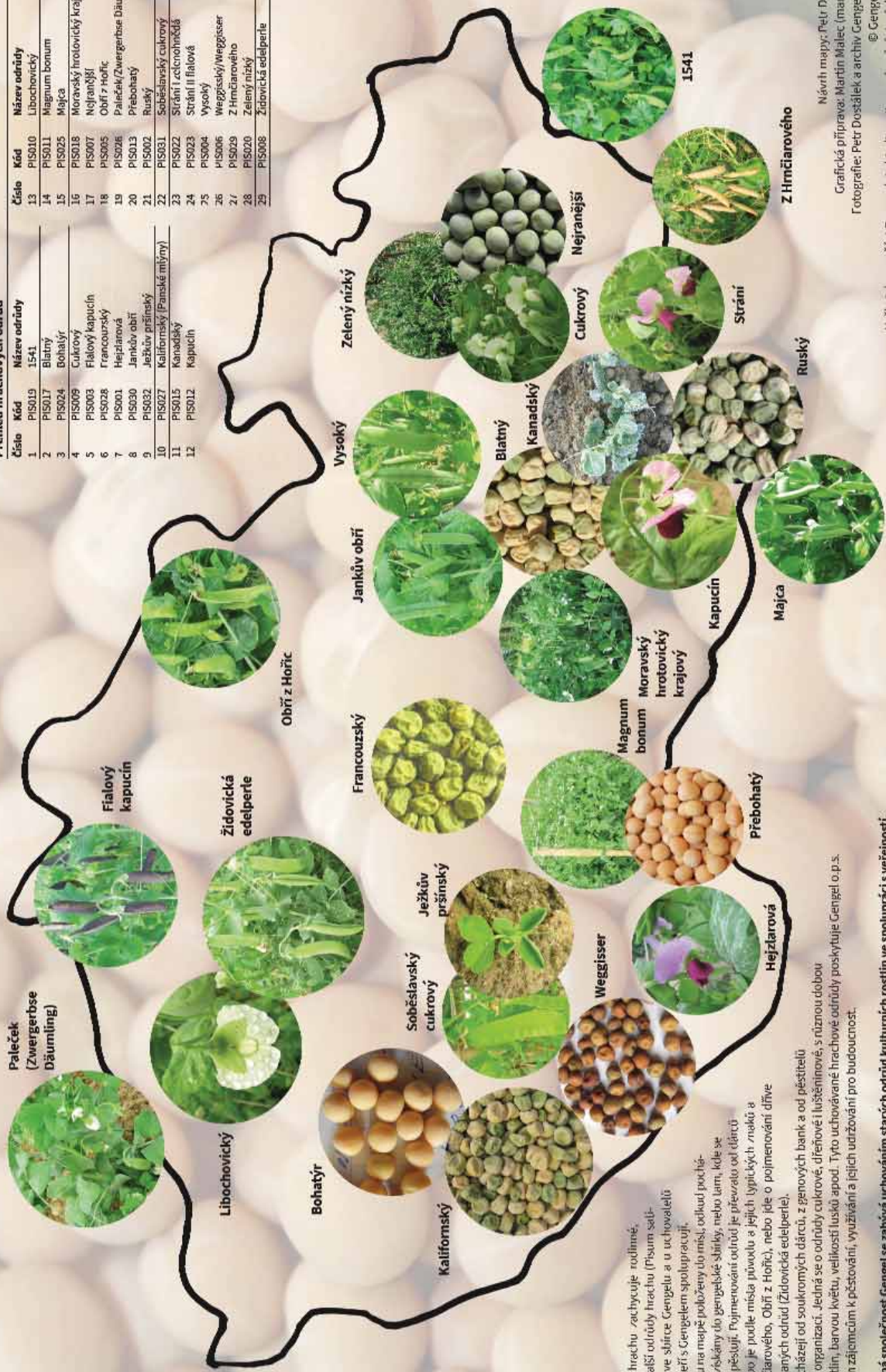

Slovenská krajová odrůda z Hrnčiarového tvoří poměrně hodně úponků.

Zpravodaj biodiverzity a uchování starých odrůd, ročník 3, číslo 5/2020. Číslo vyšlo v říjnu 2020. Zpravodaj vydává v elektronické podobě (pdf) Gengel, o. p. s., Veselka 52, 374 01 Trhové Sviny, www.gengel.cz. Odpovědný redaktor Ing. Petr Dostálek. Distribuci, předplatitelský servis, sazbu zprostředkovává vH press Hradec Králové, 608 476 828. Objednávky směrujte na vHpress1@seznam.cz. Předplatné na jeden rok 200 Kč (šest čísel) uhradte prosím na účet 2319256023/0800 s uvedením e-mailové adresy. Distribuce předplatitelům prostřednictvím e-mailu po ČR i na Slovensko.

Mapa hrachů

Přehled hrachových odrůd			
Číslo	Kód	Název odrůdy	Název odrůdy
1	PI5019	1541	Libochovický
2	PI5017	Blatný	Magnum bonum
3	PI5024	Bohatýr	Majca
4	PI5009	Cukrový	Moravský hrotovický krajový
5	PI5003	Fialový kapucín	Nofranjši
6	PI5028	Francouzský	Obří z Hořic
7	PI5001	Hejzlarová	Pařeček/Zwergerbse Däumling
8	PI5030	Jankův obří	Prebohatý
9	PI5032	Ježkův přišňský	Ruský
10	PI5027	Kalifornský (Panské mlýny)	Soběslavský cukrový
11	PI5015	Kanadský	Strání z celnohřká
12	PI5012	Kapucín	Strání II fialová
			Vysoký
			Weggisser
			Z Hmčiarového
			Zelený nízký
			Zidovická edelperle

Obrávková mapa hrachů zachycuje rodné, staré, krajové a další odrůdy hrachu (Pisum sativum) udržované ve sbírce Gengela a u uchovatelů starých plemen, kteří s Gengelem spolupracují.

Odrůdy jsou na mapě polohovány do míst, odkud pocházejí a / nebo byly získány do genogétské sbírky, nebo tam, kde se nyní dlouhodobě pěstují. Pojmenování odrůd je převzato od držců (např. Ruský), nebo je podle místa původu a jejich typických znaků a vlastností (Z Hmčiarového, Obří z Hořic), nebo jde o pojmenování dříve v sortimentu zapísaných odrůd (Zidovická edelperle).

Hrachie pocházejí od soukromých dárců, z genových bank a od pěstířů z uchovatelských organizací. Jedná se o odrůdy cukrové, dřevňové i luštěninové, s různou dobou růstu, výškou rostlin, barvou květu, velikostí lusku apod. Tyto uchovávané hrachové odrůdy poskytuje Gengel o.p.s. ve většině případů zdarma, využívání a jejich udržování pro budoucnost.

Obecně prospěšná společnost Gengel se zabývá uchováním starých odrůd kulturních rostlin ve spolupráci s veřejností. Gengel, o.p.s., Veselka 52, 374 01 Třinec Sviny, Česká republika, www.gengel.cz

Návrh mapy: Petr Dostálék
 Grafická příprava: Martin Malec (martim.cz)
 Fotografie: Petr Dostálék a archiv Gengel, o.p.s.
 © Gengel o.p.s.
 Vyšlo jako součást Zpravodaje biodiverzity a uchování starých odrůd a Bio-časopisu pro trvale udržitelný život, číslo 5/2020, www.bio-mesicnik.cz

Semenaření rodinných, krajových a starých odrůd hrachu

Hrách patří k semenářsky jednoduchým druhům. Je jednoletý a samo-sprašný, jeho osivaření mohou dobře zvládnout i začínající semenáři. Není náročný na podmínky, dá se pěstovat a úspěšně se pěstuje jak v nižších polohách, tak v podhůří, a to na různých půdách. Vděčný je za dostatek vody, staré vysoké odrůdy vyžadují v pěstování oporu.

Čas výsevu: Hrách sejeme vždy časně. Pokud možno již během měsíce března, mezi prvními setými druhy, jakmile půda na záhonech oschne, případně počátkem dubna. Na teplo není hrách nijak náročný, klíčí už při nízké teplotě 2–4 stupně Celsia. Všešlý hrách snese bez problémů menší jarní mrazíky. Časné výsevy obecně lépe využijí zimní vláhu a bývají méně napadány škůdci a chorobami (např.

Mladá rostlina hrachu, odrůda Majca.

obalečem nebo padlím), než výsevy pozdní. Časně seté rostliny též nasadí semeno ještě před příchodem největších letních veder, kdy panuje již mnohdy sucho a rostliny trpí horkem.

Půda: Pro hrách je nejlepší střední hlinitá, ale i lehčí písčítá. Je, ale pokud jde o půdu, dosti přizpůsobivý.

Osevní postup: V osevním postupu ho zařazujeme obvykle po hnojené předplodině, tedy do druhé trati, nebo až do trati třetí. Přímou ho nehnojíme, na kořenech žijí hlízkové bakterie, které poutají vzdušný dusík. Po sobě hrách nedáváme, odstup by měl co největší. Doporučuje se, aby mezi setím hrachu na stejné místo byla přestávka alespoň pět let.

Hloubka výsevu: doporučuje se 4–6 cm, někdy 5 až 8 cm. Obecně sejeme na lehkých půdách hlouběji, na těžších

mělčejí. Sejeme do předem vyznačených rýh, zahrneme půdou a po zahrnutí půdou povrch podle podmínek utlačíme např. hráběmi nebo po zasetém řádku přejdeme.

Spon: řádky volíme zpravidla 30–40 cm od sebe. Vzdálenost 30 cm umožní plečkování ruční plečkou či pohodlnou okopávku. V gengelském udržování odrůd tuto vzdálenost využíváme u nižších, méně vzrůstných odrůd (např. Židovická edelperle). Pozdní vysoké a mohutné odrůdy (např. Obří z Hořic) dáváme na vzdálenost řádků 40 cm, případně i více. V řádku pak stačí jednotlivá semena asi 10–20 cm od sebe, případně dáváme po dvou semenech.

Ošetřování: Zpravidla vzchází hrách rychle. Po vzejití vyžaduje hrách okopávku a odplevelování. Okopáváme záhy poté, co se hrách objeví nad povrchem půdy, kdy jsou plevele ještě malé a snadno potlačitelné. Řádky 30 cm a širší umožňují plečkování ruční plečkou. Při větší vzdálenosti v rostlin řádku je možné po plečkování proškrábnout plecím rámečkem či motýčkou na dlouhé násadě navíc i rostliny v řádku, čímž si ušetříme ruční pletí.

U cukrových hrachů typu Hejzlarová a Obří z Hořic je při osivaření důležité udělat výběr a vyřadit lusky s tuhou blánou. Na záběru je to lusk zcela vlevo, je jakoby nafouklý. Zcela vpravo je lusk typicky cukrový, kde chloupě těsně obepínají vystupující semena.

Mladé rostlinky hrachu snášejí též přesazování. Přesazujeme opatrně i s balem půdy kolem kořínků, na prázdná místa, např. tam, kde nevzešel. Pozor ale na to, že některá semena klíčí opožděně, abychom zbytečně nepřesazovali na místa,

kde teprve začíná vzcházet a nepoškodili rostlinky, jež jsou ještě pod povrchem.

Za běžných let hrách nevyžaduje závlivku, za sucha však může být prospěšná. Zavlažujeme větší dávkou vody a méně často, např. 2x týdně, ale vydatně.

Během růstu děláme výběr a odstraníme rostliny, které jsou odrůdově netypické, případně nemocné. Zvláště důležitý je výběr u cukrových hrachů typu Hejzlarová. U nich se mohou objevovat necukrové lusky s blánou. Typické cukrové lusky bez blány mají semena těsně obemknutá chloupěmi luskou, zatímco necukrové lusky jsou jakoby nafouklé. Ty vyřadíme a na osivo nepoužíváme.

Opora: Rodinné a staré odrůdy jsou často vysoké, poléhavé a vyžadují v pěstování oporu. Oporu umísťujeme k hrachu nejlépe po okopávce, kdy je půda čistá a odplevelená, protože podpora omezuje další pletí a okopávání. Vycházíme z toho, že hrách se neovívá kolem opory jako liána (např. tyčkové fazole), ale zachytává se okolí úponky – jsou to ony „ručičky“ popsané už Matthiolim v 16. století. Lépe než svislá tyčka mu tedy vyhovuje opora vodorovná. Používají se například svisle natažené sítě, provázky nebo hustě zapíchané tyčky a větvičky i s postranním obrostem. V gengelském pěstování dáváme jako oporu provázky napnuté mezi kůly zatlučené v rozích záhonku. Používáme tenký lněný provázek a jeho

jednotlivé vrstvy vážeme asi 20–30 cm od sebe, až do předpokládané výše odrůdy.

U vysokých odrůd (např. Hejzlarová) pamatuje předem na oporu dostatečně vysokou a pevnou. Tyto odrůdy dorůstají i výšky kolem dvou metrů, tedy abychom

Zrající porost odrůdy Přebohatý.

nemuseli oporu dodatečně nastavovat. Oporu umístíme na záhon dřívě, než rostliny začnou polehat. Pokud se během růstu se objeví v záhoně jednotlivé plevele musíme je vytrhnout nebo opatrně vyplít malou motýčkou či plecím nožem tak, abychom provázek nepotrhali. Přírodní motouz můžeme po výmlatu kompostovat spolu s hrachovinou.

Škůdci a choroby: Brouk listopas čárkovaný okusuje okraje listů mladých rostlin (způsobuje tzv. zejkování), jeho larvy vyžírají pak v půdě hlízkové bakterie. Většinou působí jen nevýznamné škody a to více za sucha, kdy hrách roste pomaleji.

Obaleč hrachový je malý motýlek, jehož larvy známe jako červivost hrachu. Larvičky vyžírají nezralá semena uvnitř lusků a znečišťují ho svými výkaly. Omezují ho časné setí.

Luskokaz hrachový je brouk, jehož larva se vyvíjí v semeni. Brouček klade vajíčka na odkvétající hrachy či mladé lusky, larva vyžírá vnitřek semena a kuklí se v něm. Napadené semeno poznáme podle tmavší skvrny pod slupkou, kde se tento tvoreček skrývá. Jde o polního škůdce, doma se v uloženém hrachu již nemnoží. Po výletu po něm v zrně zůstává dírka. Přemrazením semen mu můžeme zabránit ve vylétnutí (semena dobře zabalit, aby nenatáhla vlhkost).

Padlí tvoří bílý, moučnatý povlak na listech (slovensky je to výstižně múčnatka). Objevuje se především u pozdních výsevů, za tepla a sucha v létě, zejména na pozdních odrůdách. Jako ochranu využijeme časnou setbu.

Sklizeň na semeno: Sklízíme lusky, které jsou suché, hnědé, semeno uvnitř je plně vyvinuté a suché nebo schnoucí. O stupni vyzrání se přesvědčíme vyloupením jednoho či několika lusků. Sklízet lze v zásadě buď postupně, probírkou jednotlivých lusků nebo naráz, celý porost hrachu najednou.

1. Postupně probírkou otrháváme jen jednotlivé zralé lusky. Při jejich trhání postupujeme stejně, jako jsme zvyklí při sklizení lusků na jídlo. Tedy, abychom nevytrhli celou rostlinu, přidržíme si ji při trhání lusků opatrně druhou rukou. Natrhané lusky sbíráme do nádoby a po otrhání rozestřeme na podložku ještě k doschnutí.

2. Při jednorázové sklizení celý porost vytrháme nebo požneme srpem, a to v době, kdy je většina lusků zralých (na horní části rostlin mohou být nejpozději nasazené lusky ještě ne zcela zralé). Svážeme je do snopků, které zavěsíme zpravidla pod střechu k doschnutí.

Loupání a výmlat:

Semeno získáme jednoduše ručním vyloupením lusků při malém množství. Ve větším pak mlátíme nebo vyšlapáváme, a to buď otrhané lusky nebo celé rostliny. Mlátíme nebo vyšlapáváme pouze dokonale vyschlé rostliny, jinak semena nevyžadávají, ale drží se, zůstávají v luscích. Jako podložku použijeme plachtu. Mlátíme v pytli nebo povlaku na peřinu, aby se nám semena nerozsekávala daleko do okolí a obvykle na trávniku (při mlácení na tvrdém podkladu by mohlo dojít k poškození semen). Vyšlapání může být šetrnější a výhodou je, že semena se při něm nerozsekávají

pod údery, ale vypadávají přímo dolů na plachtu.

Před výmlatem nebo vyšlapáním se nám v gengelském pěstování osvědčilo vyložit snopky k poslednímu dokonalému vyschnutí již dopoledne na sluníčko, např. na sušáky, štafle apod. Mlátíme až později odpoledne, kdy jsou zcela suché. Případně, jsou-li snopky velké, pak je v průběhu dne ještě obrátíme a více rozestřeme do plochy.

Po výmlatu vyčistíme osivo na sítech a zbylé nečistoty vyfoukneme. Čistá semena opět znovu podle potřeby dosušíme a uložíme je do sucha, chladu a temna. Popíšeme vždy názvem druhu, odrůdy a roku sklizně, např. cukrový hrách, Hejzlarová, 2022. Hrách podržuje klíčivost dosti dlouho, asi 5–6 let, případně i více.

Uchování čistoty odrůdy: Osivářsky je hrách samosprašný, je tedy možné v jednom roce na zahradě semenařit i více odrůd současně. Jednotlivé odrůdy však umístíme co nejdále od sebe, nebo je alespoň proložíme záhonkem jiného druhu. Především tím možnému smíchání odrůd, které, pokud by rostly vedle sebe, by se mohly proplést svými výhonky a úponky. U cukrových hrachů je třeba vyřadit nafouklé lusky.

Obvykle sklízíme na osivo hromadně celý záhon nebo jeho část. Chceme-li

Sklizeň hrachu.

vybírat na semeno jednotlivé rostliny, např. s nejlepší nasadou lusků, je třeba již předem pamatovat na široký spon, který umožní rostliny posuzovat jednotlivě.

**Petr Dostálek
FOTO – P. Dostálek
a archiv Gengel, o.p.s.**

Pohled zblízka na úponky, jimiž se hrách zachytává opory – odrůda Soběslavský cukrový.

Hrách Libochovický, květ.

Jednotlivé rostliny odrůdy Obří z Hořic k výběru na bezblanost lusku. Mezi dvěma tyčkami kolem každé rostliny bylo nutné dodatečně napnout provázky, aby se jich rostliny mohly zachytit úponky.

DOMÁCÍ OSIVAŘENÍ HRACHU V KOSTCE

Hrách je jednoletý a samosprašný.

Sejeme časně zjara (březen) do druhé nebo třetí trati, asi 4–8 cm hluboko. Spon je 30–40 x 10–20 cm.

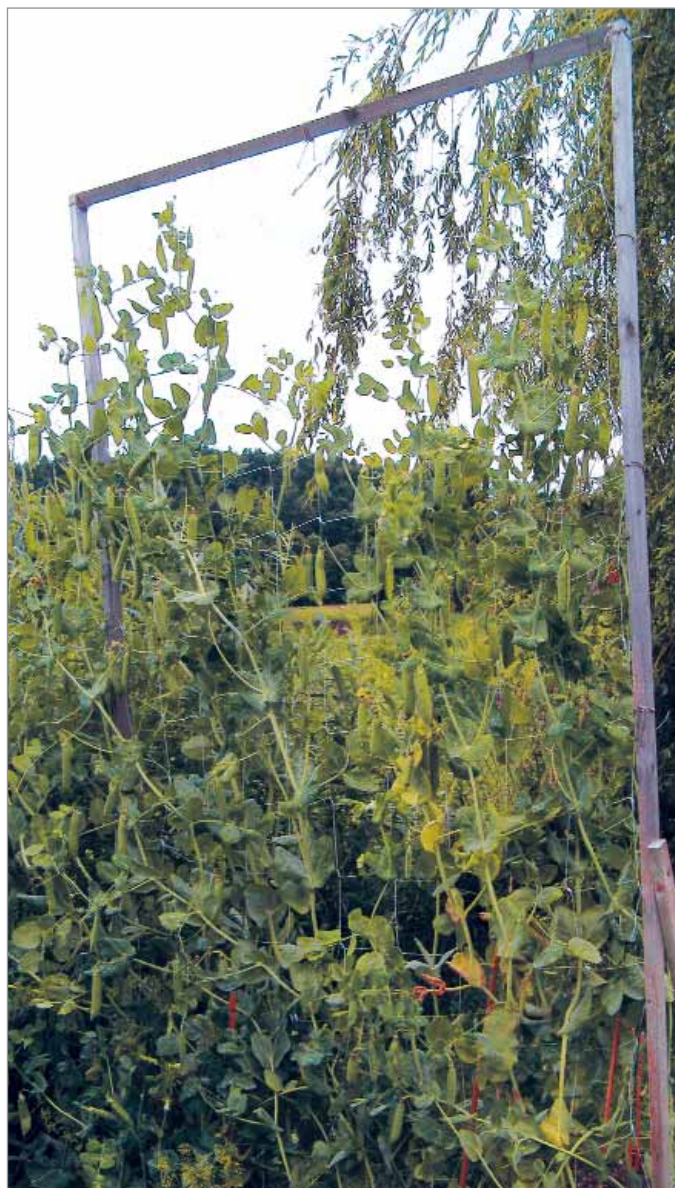
Po vzejití okopáváme a odplevelujeme. Po okopávce dáme k rostlinám podporu. Hrách se zachytává úponky vodorovné opory, neovíví se jako liána. Používáme např. vodorovné provázky, svislou síť, větvičky s obrostem, plot apod.

Sklízíme suché, zralé lusky probírkou, tak jak postupně dozrávají. Nebo vytrhneme či požneme celé rostliny, pak je svážeme do snopku a zavěsíme k dosušení.

V malém vyloupeme jednotlivé lusky prsty nebo výmlatíme či vyšlapeme celé, dobře vyschlé rostliny na plachtě, pak vyčistíme na sítích a vyfoukneme nečistoty. Čistá semena opět dosušíme a uložíme je do sucha, chladu a temna. Popíšeme názvem druhu, odrůdy a roku sklizně, např. cukrový hrách, Hejzlarová, 2022.

Záhon s vytvořenou provázkovou oporou, provázky jsou nataženy ve vrstvách až do výše předpokládaného růstu odrůdy.

Pěstování vysoké odrůdy Kalifornský na svislé síti.

FOTO – V. Doležal

Suché lusky před sklizní na osivo.

Dosušování snopku pod střechou, sorta Zelený nízký.

Vyšlapávání dřevěného hrachu na plachtě.